

XIX. YÜZYILIN SONLARINA DOĞRU DOĞU EGE ADALARININ SOSYAL VE EKONOMİK DURUMU ^x

Şengül AYOĞUZ

Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarını birleştiren Akdeniz, Cebel - i Tarık Boğazı'ndan Karadeniz'e kadar uzanmaktadır. Üç kıtayı birleştiren bu denize, Avrupa literatüründe karalara arası anlamında "Mediterraniene", Araplar ise latince kökenli bu kelime yerine "Bahr - i Mutavassıt" terimini kullanmışlardır. Bazan da, "Bahr - i Sefid" adını kullandıkları anlaşılmaktadır. Anadolu ve Rumeli kıyıları ile Girit Adası arası da "Adalar Denizi" veya "Ege Denizi" olarak adlandırılmıştır.¹ Bu denizdeki adalar Coğrafyacılar tarafından çeşitli açılardan gruplandırılmakla birlikte biz dağılışlarına göre, "Siklatlar" ve "Sporatlar" olmak üzere iki gruba ayırarak incelemeyi uygun bulduk.² Genel olarak, Ege Denizi'nin Anadolu kıyılarına yakın adalarına "Sporat (Dağınık)", Yunanistan kıyılarına yakın olanlarına da "Siklat (Datre)" adı verilmektedir.³

^x Bu makale, 1988 - 1989 öğretim yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Prof. Dr. Zeki Arıkan'ın danışmanlığında hazırladığımız "Cezair-i Bahr - i Sefid Vilayeti" başlıklı Yüksek Lisans tezimizin bir bölümünden oluşmaktadır. Çalışmalarındaki destek ve yardımlardan dolayı Sayın Hocam'a teşekkür ederim.

¹ *Cezair - i Bahr - i Sefid Salnamesi*, sene 1310, 205.

² Doğu Akdenizdeki adaların sınıflandırılması konusunda, coğrafyacılar arasında bir görüş birliği de yoktur. Nitekim, kimi coğrafyacılar takım adaları 67 büyük ada, 98 küçük ada, 468 kayalık, 146 taşlık olduğunu ileri sürerken bazıları da, toplam 483 büyük ve küçük ada olduğunu ileri sürmektedirler. 1966 tarihli *Statistical Yearbook*'a göre, Yunanistan'a ait olan bütün adalar, 24.166 kilometre karelik bir alanı kaplamakta ve 1.415.057 kişilik bir nüfusu barındırmaktadır. 250 kilometre karelik boş alan ise, buna dahil değildir. Buna karşılık Emile Kolodny, yeni bir sınıflandırma önermektedir. Buna göre adalar, yüzölçümü ve nüfusuna göre dört gruba ayrılmaktadır. Emile Y. Kolodny, *La Population des Îles de la Grèce*, Aix, En - Provence, 1974, I, 41.

³ *Cezair - i Bahr - i Sefid Salnamesi*, sene 1310, 206.

Sporatlar, Ege Denizi'nin doğusunda iki grup halinde kümelenmiştir ; Kuzey ve Güney Sporatlar (Oniki Ada). Kuzey Sporatların başlıcaları : Magnesia, Euboa, Skopelos, Skiathos, Alonissos'dur. Güney Sporatlar ise şu adalardan oluşmaktadır ; Rodos, Patnos, Lipsos, Leros, Kos (İstanköy), Kalimnos (Kilimli), Stampalia (Astropalya), Nisyros (İncirli), Piskopi (Telos), Syme (Sömbeki), Karpathos (Kepe), Khalke (Harkı), Kasos (Kaşot). Siklat terimi ise, Peloponez Yarımadası ile Oniki Ada arasındaki adalar için kullanılmaktadır. İrili ufaklı, 220 adadan oluşan Siklatların başlıcaları şunlardır ; Andos, Tenos, Naksos (Nakşa), Amorgos, melos, Paros (Bere), Keos, Ios, Kytinos, Seriphos, Santorin.⁴ Konumuzu oluşturan adalar ise, Limni, Midilli, İmroz, Bozcaada, Sakız, Rodos ve On iki Ada'dır.

Sözünü ettiğimiz adalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti adı altında örgütlenmiştir. Kanuni Dönemi'nde doğu, batı ve güneyde yapılan seferler sonunda, oldukça sınırları genişleyen imparatorlukta, yeni bir idari yapıya şiddetle ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. bunun sonucunda, Budin, Lahsa, Cezair-i Bahri Sefid gibi yeni eyaletler⁵ oluşturulmuştur. Halil İnalcık, eyaletin kuruluş tarihi olarak 1533'ü vermektedir.⁶ Donanmanın insan gücü ihtiyacının karşılandığı en önemli bir bölge olması açısından, "Kaptan Paşa Eyaleti" de adı verilmiştir.

Yeni şartlar ve ihtiyaçlar sonucu oluşturulan Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin merkezi Gelibolu Livası idi. Merkez, sonradan Biga'ya taşınmış ise de, Biga'nın yeni kurulan Karası Vilayeti'ne⁷ katılmasından sonra, Sakız ile Rodos arasında birkaç kere değişmiş ve sonunda Rodos'ta karar kılınmıştır.

⁴ Muzaffer Gökman, *Tarih Boyunca Ege Kavşası*, İstanbul, 1977, 43 - 44.

⁵ Osmanlı Devleti'nde Vilayet Nizamnamesi'nin kabulünden önce, en büyük idari ve askerî yönetim birimine Eyalet denirdi. Eyalet, bir beylerbeyi tarafından yönetilir ve liva adı verilen sancaklara bölünürdü. Her eyalette, beylerbeyinin oturduğu livaya "Paşa Sancağı" denirdi. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1946.

⁶ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire (The Classical Age 1300 - 1600)*, 106.

Böylece vilayet merkezi olan Rodos, bu durumunu İtalyan işgaline kadar sürdürdü. İtalyanlar, Rodos ve On iki Ada'yı geçici olarak işgali sürdürürlerken, Yunanlılar da Sakız, Midilli, Limni, Taşoz, Nikarya (Karyot) ve Semadirek'i ele geçirdiler.⁸ Doğu Ege Adaları, iki devlet arasında paylaşıldıktan sonra da statüsünde büyük bir değişiklik olmadığı gözlenmektedir. Lozan Antlaşması'ndan sonra İtalyanlar tarafından kurulan Ege Adaları Bölgesi'nin de merkezi Rodos'du.⁹

Yunan isyanından sonra sınırları daralan Vilayetimiz, XIX. yüzyılın sonlarında dört sancaktan oluşuyordu. Bu sancaklar, Rodos, Sakız, Midilli, Limni'dir. Adaların sosyal ve ekonomik durumunu belirtmeden önce, yerleşmeler üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Ege Adalarının en ilgi çeken özelliklerinden biri yerleşimin kararsızlığıdır. İnsan, adalarda çok geç ortaya çıkmış ve ne zaman olduğu da sürekli tartışma konusu olmuştur. Korsanlık olayları ve savaşlar, ovaların ve kıyıların terkedilmesine neden olmuş ve saldırganların erişemeyeceği dağlık bölgelerin iskanına yol açmıştır. Adalarda sığınacak yerlerin sınırlı oluşu, korsanlık olaylarından korunmayı sağlayamamıştır.¹⁰ Bizans ve Haçlılar korsanlığın gelişmesine ortam hazırlamıştı. Adaların terk edilmemesi için, Bizans imparatorluğu birtakım önlemler almak durumunda kalmıştır. 1406 yılında Rodos'u ve diğer adaları ziyaret eden Buondelmonti, bu durumu bütün canlılığı ile tasvir etmekte, birçok adanın perişan durumda olduğunu, adeta birer köyden farksız bulunduğunu belirtmektedir. Bir yüzyıl sonraki gezginler de bu durumu doğrulamakta ve korsan tehlikesinin çok geniş boyutlara ulaştığından dolayı, halkın adalarda barınmadığını söylemektedirler. Ayrıca, zaman zaman görülen Türk saldırıları da nüfusun azalmasında önemli rol oynamıştır.¹¹

⁷ İ.H. Uzunçarşılı, "Karastoğulları", *İslam Ansiklopedisi* (59. cüz), İstanbul, 1953, 334.

⁸ Bilal Şimşir, Ege Sorunu, I, (Giriş LIV).

⁹ Besim Darkot, "Rodos", *İslam Ansiklopedisi*, IX, 757.

¹⁰ Emile Y. Kolodny, *La Population des Îles de la Grece*, Aix - En - Provence, 1974, I, 127-128.

¹¹ E. Y. Kolodny, a.g.e., I 153 - 154.

Adaların tüm olarak Türklerin eline geçmesi, belirli bir barış dönemi açmıştır. Fakat, bu barış dönemi sık sık Malta, Fransız, Rus korsanları tarafından bozuldu. Girit Savaşları (1645 - 1669) sırasında Venedikliler, adalara saldırarak halkı kılıçtan geçirdiler. 1659 yılında, Patmos Adası baştan başa yakılıp yıkıldı. Aynı şekilde, 1768 - 1774 Osmanlı - Rus Savaşı sırasında, Rus donanmasının Ege Denizi'ne kadar gelmesi ve 1821 Mora Ayaklanması birçok adanın terkedilmesine yolaçmıştır. ¹²

Ege adalarında, genellikle Helenler yaşamakla birlikte, Helen nüfusunun bütünlüğü VIII - X. yüzyıllarda büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Bu durum, Arapların saldırılarına bağlı olduğu gibi, adaların Bizans, İtalyan Şehir Devletleri ve Rodos Şövalyeleri arasında paylaşılmasından da ileri geliyordu. Haçlı Seferlerinden sonra adalarda Latin topluluklarının ortaya çıktığı bilinmektedir. Osmanlı Dönemi'ndeki İslamlaşma ise yerleşim sistemini temelden değiştirmiştir. Adalardaki Helen bütünlüğü, Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus değişimi ile sağlanabilmiştir. ¹³ Buna rağmen, Rodos ve İstanköy gibi büyük adalarda az da olsa küçük bir Türk azınlığın varlığı bilinmektedir.

Osmanlı Devleti yeni topraklar ele geçirdikçe, yeni alınan yerlerin şenlenmesi için ve nüfus hareketlerine esas olan bir sürgün ¹⁴ politikası izlemiştir. Nitekim, İstanbul'un alınmasından sonra, şehri yeniden imar ederek eski parlak durumuna getirmek isteyen II. Mehmet, şehrin nüfusunu artırmak için, Anadolu ve Rumeli'den olduğu kadar İmroz, Limni, Taşoz ve Semadirek gibi adalardan da birçok haneyi sürgün yöntemi ile İstanbul'a yerleştirmişti. ¹⁵

¹² Kolodyn, I, 155.

¹³ Kolodny, I, 148 - 150.

¹⁴ Sürgünler için bkz ; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", I.F.M. XI / 1 - 4 (ekim 1949 - Temmuz 1950), 542-561 ; XIII/ 1 - 4 (1951 - 1952), 56 - 78.

¹⁵ Halil İnalçık, "The Policy of Mehmet II Toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine building of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23 / 24, Washington D.C., 1969 / 1970, 238.

Buna benzer olarak, Ege Denizi'ndeki adalar ele geçirilince, buradaki adalara Anadolu'dan birtakım sürgünleri yapılmıştır. Kıbrıs Adası alındıktan sonra da Anadolu'nun kıyı ve iç bölgelerinden başlamak üzere birçok yerleşik ve göçebe halkın sürüldüğünü biliyoruz.¹⁶

Bu sürgünlerin, adalardaki Türk ve Müslüman nüfusun çekirdeğini oluşturduğuna şüphe yoktur. Sürgün işlerinin, adaların fetih yılları ile sınırlı kalmadığı daha sonraları da uygulandığı görülmektedir. Osmanlı arşiv belgeleri ve özellikle mühimme defterleri, adalara yapılan sürgün hükümleri ile doludur.¹⁷ Bunlardan anlaşıldığına göre, adalara yönelik sürgünler bazen ceza olarak uygulanıyor ve ayaklanan, kanışıklık çıkaran bir takım unsurlar buralara gönderiliyordu. Sistem, bazen ceza olarak uygulanmakla birlikte, adalardaki Türk nüfusu'nun artmasına büyük katkıda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'ndeki uygulamaya göre, yeni alınan bir yerin vergilendirilmesi için mutlaka yazım yapılırdı.¹⁸ Osmanlı kaynaklarında "tahrir" adı verilen bu işyem istisnasız her bölgede uygulanırdı. Ege Denizi'ndeki adalar da alındıkça yazım yapılmış, sosyal ve ekonomik durumu düzenleyen kanunnameler hazırlanarak, ilgili tapu tahrir defterlerinin içinde yer almıştır.¹⁹ Temel amacı vergi sistemini uygulamak olan bu defterler ve tahrirler adalardaki nüfus hakkında bize ipuçları vermektedir.

¹⁶ Bunun için bkz ; "Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmeleri", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, (14 - 19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri, Ankara, 1971, 91 - 97.

¹⁷ Örnek olmak üzere bkz. ; Kanunî Dönemi'nde adalara yönelik bir sürgün hükmü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, T.T. No: 166, 411. Bu belgeden yararlanmamı sağlayan Sayın Hocam, Prof. Dr. Zeki Arıkan'a bir kez daha teşekkür ederim.

¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda tahrirlerin niçin ve nasıl yapıldığı hakkında bkz. ; Ö.L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I)", *I.M.F.* II/1-2 (1941), 20 - 59 ; 214 - 247.

¹⁹ Bunların tam bir listesi için bkz. ; Lowry, "The Ottoman Liva Kanunnames contained in the Defter-i Hakanî", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, II, İstanbul, 1981, 43 - 74.

Nitekim, Kanuni Dönemi'ne ait bir tahrir defterine göre, Rodos'ta 2 cami, 10 imam ve 1 mescidin yanı sıra, 18 İslam mahallesinde 571 hanede müslüman ; 38 Hıristiyan ve Yahudi mahallesinde de 273 hanede gayr-i müslim bulunuyordu.²⁰ Yalnız erkek nüfusun sayıldığı 1830 nüfus sayımına göre adada 7.420 Hıristiyan ve 3.095 müslüman vardı.²¹ XIX. yüzyılın sonlarına doğru Vital Cui-net, Rodos'un nüfusunu şöyle belirtmektedir²²; 20.250 Rum - Ortodoks, 6.825 Müslüman - Türk, 1.513 Yahudi, 546 Katolik ve 14 Ermeni. Müslümanların 6.287'si ile Yahudilerin tamamı şehirde oturuyor ve surlar dışındaki mahallelerde 2300 kadarı Rum olmak üzere 3.010 kişi yaşıyordu. Ayrıca adada, 54 Rum ve 2 de Müslüman köyü bulunmaktaydı.

Rodos üzerine incelemeleri ile tanınan Celalettin Rodoslu, adadaki hamam, cami, mescid, medrese, imaret, kütüphane, şadırvan ve çeşmelerin sayılarına bakarak, geçen yüzyılın sonunda şehirdeki Türk nüfusunun 30.000'den aşağı olamayacağı sonucuna varmaktadır.²³ Yine bu tarihlerde Rodos ve Oniki Ađadaki Türk nüfusuna bakıldığında şu tablo ortaya çıkmaktadır ; Rodos'ta 6825, Kaşot'ta 100, Kerpe'de 50, Meis'te 50, Tilos'ta 20, Herke'de 150 olmak üzere 7295 Türk ve müslüman bulunuyordu. Bu sayıya, İstanköy'deki 2000 Türk'ü de ekleyince nüfus 9295'e ulaşmaktadır.²⁴

XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapılan bir nüfus sayımı Sömbeki'de, süngercilerin ayaklanması ile sonuçlanamamıştı. Diğer yerlere bakılarak ada nüfusu 16.000 olarak tahmin edilmektedir. Sömbeki'ye bağlı İlyaki Adasında 1032, Meis'te 4500, Kerpe'de 6331, Kaşot'ta 2983 Hıristiyan bulunuyordu.²⁵ Sonuç olarak geçen

²⁰ Cengiz Orhonlu, "Oniki Ada'da Türk Eserleri ve Türk Nüfusu" *Türk Kültürü*, II (Ekim 1964), 29 - 30.

²¹ E. Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, 159..

²² Vital Cui-net, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1892, 354.

²³ Hermes Balducci, *Rodos'ta Türk Mimarisi*, (çev. Celallettin Rodoslu), Ankara, 1987, 1+ (çev. notu, VII).

²⁴ Cengiz Orhonlu, a.g.m., 32.

²⁵ *Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi*, sene 1303, 116, 222-225.

yüzyılın sonuna doğru Rodos Sancağı'nın nüfusu 50.000'i aşmıştır. Bu nüfusun dağılımı ise şöyle idi ; 6763 İslam²⁶, 41. 383 Rum, 2. 713 Yahudi, 214 Katolik, 2 Ermeni ve 1 Bulgar olmak üzere toplam 51. 074 kişi.²⁷

Sakız'ın Nüfusu ise, Rum İsyanı'ndan önce yüzünü aşmış iken, ayaklanma sırasında oldukça azalmıştır. Nitekim 5 Temmuz 1822 tarihinde adada 900 kişi bulunuyordu.²⁸ Nüfustaki bu azalma, Osmanlı kaynakları tarafından da doğrulanmaktadır. Sakız İsyanı sırasındaki olayları konu edinen bir eserde,²⁹ " 80.000 eli ayağı tutar hıristiyana karşılık müslümanların 1.000'i bulmadığı" belirtilmektedir. Adanın savunulması için, Saruhan'dan 750 kişi getirilmiş, ancak bunlar da kaçtığından geriye 150 kişi kalmıştı. Ada nüfusunun azlığını Osmanlı resmi belgelerinden de izlemek mümkündür. 1830 nüfus sayımına göre Sakız'da 791 Müslüman, 16 Kıpti, 69 da Yahudi olmak üzere 8.558 reaya vardı.³⁰

Büyük ölçüde Osmanlı kaynaklarını ve salnameleri kullanan Vital Cuinet, 1890 yıllarının başında nüfusu 14.250 olarak vermektedir. Bu nüfusun 1420'si müslüman, 11.800'ü Rum-Ortodoks, 828'i Katolik, 128'i de Musevi idi.³¹ Victor Baudet ise, yüzyılın sonunda ada nüfusunun 60.000 den fazla olması gerektiği görüşündedir. Bu görüş, Türk kaynaklarınca da doğrulanmaktadır. Şemşeddin Sami, ada nüfusun 70.000, şehrin nüfusunu da 3.000 'i Müslüman olmak üzere 25.000 olarak göstermektedir.³²

Sakız Sancağı'na bağlı adalardaki nüfusa bakılacak olursa, şu tablo ortaya çıkmaktadır ; Leryoz'da 4.000, Batmoz Nahiyesi'nde 1.500 ; Lipos'ta 300; Forno Adası'nda 280 kişi.³³ Buna göre, Leryoz Kazası'nın nüfusu, yaklaşık, 6.100'dür. Kalimnoz Kazası'na ge-

²⁶ Bu nüfusa, Rodos'a bağlı diğer adalardaki Türk nüfusunun katılmadığı anlaşılmaktadır.

²⁷ *Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi*, 1312, 318 - 319.

²⁸ E.Y., Kolodny, a.g.e., 155. Krş ; Jeanne Z. Stephnanepoli, *Les Îles de L'egee, Avec documents et notes statistique*, Athenes, 1912, sayfa 148'deki tablo.

²⁹ *Tarih-i Vakıa-ı Sakız*, İstanbul, 13 Safer 1290, 16.

³⁰ E.Z. Karal, a.g.e., 211.

³¹ Vital Cuinet, a.g.e., I, 421.

³² Şemşeddin Sami, *Kamus al-A'lam*, İstanbul, 1894, IV, 254.

³³ *Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi*, 1303, 120-122.

lince, kasabada 10.400, Astropalya Nahtyesi'nde 1.600 olmak üzere toplam 12.000 kişi bulunuyordu. Ayrıca, İpsara Adası'nda da 928 kişi ikamet ediyordu. ³⁴

Bir istatistiğe göre, XIX. yüzyılın sonuna doğru, Sakız Sancağı'nın nüfusu 78.626'dır. Bunun cemaatlere dağılımı şöyledir ; 4259 İslam, 74.065 Hıristiyan, 256 Yahudi, 32 Latin, 14 Ermeni. ³⁵

Diğer Kuzey Ege Adaları gibi, II. Mehmet Dönemi'nde Osmanlı topraklarına katılan Midilli'de de fetihden hemen sonra emlak yazımı yapılmıştır. Limni ile birlikte pek az gezginin uğradığı bir ada olan Midilli'nin nüfusu hakkında, geçen yüzyıllar için bilgimiz sınırlı bulunmaktadır. Tournefort³⁶, adada 120 köy olduğunu belirtmekte ise de, bu abartılı olmalıdır. Yalnızca erkek nüfus hakkında bilgi veren 1830 nüfus sayımına göre, adada 2158'i Türk, 8878'i de Hıristiyan olarak, toplam 11.036 kişi bulunmaktaydı. ³⁷ Bu rakamlara bakarak, aileleri ile birlikte, 50.000 kişinin varlığını söylemek yanlış olması gerekir.

Rodos'ta olduğu gibi Midilli'de de Müslümanlar kalede ve kalenin güneyinde oturmakta idi. Namık Kemal'in belirttiğine göre, depremten harap durumda olan Midilli kalesinde fakir müslümanlar oturuyordu. Kalenin güney tarafı İslam mahallesi olup, Hıristiyan mahallesi kadar bakımlı değilse de Kıbrıs kadar da harap değildir. ³⁸

1885 yılına ait Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi'ne göre Midilli kasabasında, 4531 İslam, 34.665 Hıristiyan ; Molova Kazası'nda, 8.622 İslam, 27.475 Hıristiyan; Pilmar'da, 529 İslam, 18.630 Hıristiyan bulunuyordu.³⁹ 1893 yılına ait vilayet salnamesinde ise, Molova'nın nüfusu 26.136 olarak görülmektedir⁴⁰. Nüfustaki azalma,

³⁴ *Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi*, 1303, 138-140 ; krs ; J.Z. Stephanopoli, a.g.e., sayfa 147'deki tablo.

³⁵ *Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi*, 1312, 318 - 319.

³⁶ Pitton de Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, II, Lyon, 1707, 83.

³⁷ E. Z. Karal, a.g.e., 211.

³⁸ Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, II, Ankara 1969, 29 - 30.

³⁹ *Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi*, 1303, 161, 171, 178.

⁴⁰ *Salname*, 1311, 296.

1889 yılındaki büyük depreme bağlı olmalıdır. Basına yansıyan haberlere göre, deprem adada büyük hasara yol açmış ve halk çadırlara çekilmek zorunda kalmıştı.⁴¹ Molova'da enkaz altından 25 ölü çıkarılmış ve 15 de yaralı vardı. Bazı yerlerden de haber alınamamaktaydı. Molova'da hisarın duvarları ile bazı evler de II. depremden yıkılmıştı.⁴² Böylece Midilli'nin nüfusu yüzyılın sonuna doğru yüzbine yaklaşmıştı. Bir istatistiğe bakıldığında Yunda Adası'nın nüfusunda artış olduğu gözlenmektedir. 1885 yılına ait salnamede 3897 Rum'dan oluşan nüfus, daha sonra 5121'e yükselmiştir.⁴³ 1894 yılına ait bir istatistiğe göre, Sancağın toplam nüfusu 99.854 olup bu nüfusun dağımına bakıldığında şu tablo ortaya çıkmaktadır ; 85.664 Rum, 14.135 Müslüman, 56 Ermeni.⁴⁴ Vital Cuinet'in verdiği rakamlar ise, bunu biraz aşmaktadır.⁴⁵

Limni'de de çeşitli tarihlerde yazım yapıldığı bilinmektedir. Ada için kanunnameler de hazırlanmıştır.⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin ilk nüfus sayımına göre adada, 511 Türk-İslam, 4137 Hıristiyan olmak üzere toplam 5.491 erkek nüfus bulunuyordu.⁴⁷ Ailelerini de gözönüne alacak olursak, bu tarihlerde yaklaşık yirmi beş bin kişinin yaşadığı ortaya çıkmaktadır.

1885 yılında adada, 1940 Müslüman, 20.539 Hıristiyan vardı. Diğer unsurlarla ada nüfusu, 22.427 kişiye ulaşmakta idi⁴⁸. 1311/1893 Vilayet Salnamesi'ne göre ise, 23.499 yerli ve 192 yabancı bulunuyordu⁴⁹. Aynı tarihlerde Cuinet'in verdiği rakamlar, bu sayıyı biraz aşmaktadır. Ona göre, adada 27.079 kişi yaşamakta ve bunun 2.450'sini Müslümanlar ve geri kalanını da Rum-Ortodokslar oluşturmaktadır⁵⁰.

41 "Aydın Vilayeti", *Aherik*, 29 Teşrin-i evvel, 1889.

42 "Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti", *Hizmet*, 22 Teşrin-i Evvel, 1889.

43 *Salname*, 1303, 192 ; 1311, 291.

44 *Salname*, 1312, 318-319.

45 Vital Cuinet, *La Turquie d. Asie*, I, 470.

46 N. Beldiceanu, "Structures Socie - Economiques a Lemnos a la fin du XVe siecle", *Turcica*, XV, 264. Kanunnameler için bkz ; Fevzi Kurtoğlu, "XVI. asrın ilk yarımında Gelibolu", *Türkiyat Mecmuası*, V, 305 ; Marie - Magdalenme Lefebvre, "Actes Ottomans Concernant Galipoli, la mer Egee et la Grece au XVIe siecle" *Südst.-Forschungen*, XLII, München, 1983, 123-167.

47 E. Z. Karal, a.g.e., 211.

48 *Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi*, 1303, 236.

49 *Salname*, 1311, 245.

50 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 475 vd.

Limni'nin kazalarındaki nüfusa bakılacak olursa şu ortaya çıkmaktadır. 1885 yılında, 1.415 müslüman, 2775 Hıristiyan yerli ve 79 da yabancı vardı. Salnamelerden anlaşıldığına göre adada üç cami, bir medrese, bir kilise, hükümet konağı, kale, karantina ve telgrafhane vardı⁵¹.

XVI. yüzyılın başlarında Kasım Paşa'nın hasları arasında bulunan İmroz (Gökçe Ada)'un nüfusu, ilk sayımın sonucuna göre, 2505 gayr-i müslimden ibaretti⁵². 1885 yılı vilayet salnamesinde, ada nüfusunun 3633 erkek ve 3533 kadın Hıristiyandan oluştuğu görülmektedir⁵³. Salnameler adada, memurlar dışında, Türk olmadığı anlaşılmaktadır, XIX. yüzyılın sonuna doğru Limni Sancığı'nın nüfusu 34.820 kişiden oluşmaktaydı. Bu nüfusun cemaatlere göre dağılımı ise, 31.465 Rum, 3340 İslam, 11 Ermeni ve 4 Yahudi⁵⁴.

Sancaklar ve Kazalardaki durumu inceledikten sonra Vilayet'teki genel duruma bakılacak olursa, şu tablo ortaya çıkmaktadır. Geçen yüzyılın sonuna doğru, Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin nüfusu 250.000'i aşmıştır. Bunun cemaatlere dağılımı ; 232.576 Rum, 28.496 İslam, 2983 Yahudi, 213 Katolik, 83 Ermeni, 32 Latin ve 1 Bulgar⁵⁵.

Bunlardan da anlaşılacağı üzere Güney Ege Adalarında, Rodos ve İstanköy dışında, nüfus Rumlardan oluşmaktadır. Türklerin yaşadığı adalarda da, kırsal kesimde Rumlar oturmakta ve çoğunluğu teşkil etmektedir. Türkler ise şehirde ikamet etmekte ve azınlıkta bulunmaktadır. Bu durum, İmparatorluğun diğer bölgelerinden adalara sistemli bir iskan politikasının uygulanmamasından ve Türklerin adaların yaşam koşullarına uyum sağlayamamalarından ileri gelmektedir.

⁵¹ *Salname*, 1303, 254. Camiler için bkz ; C. Orhonlu, "Bozcaada'da Türk Eserleri ve Kitabeleri", *Türk Kültürü*, VIII, 139.

⁵² C. Orhonlu, "Gökçe Ada (İmroz)", *Türk Kültürü*, X/112, (Şubat 1972), 224 - 226.

⁵³ *Salname*, 1303, 252.

⁵⁴ *Salname*, 1312, 318- 319.

⁵⁵ *Salname*, 1312, sayfa 318 - 319'daki tablo.

Nüfus hakkındaki bu bilgilerden sonra ekonomik yapı üzerinde duracağız. Vilayeti oluşturan adalar, genellikle dağlık ve taşlık olduğundan, tarım ancak ihtiyaca yetecek düzeyde yapılabilmektedir. Bu nedenle, ihracata yönelik ziraatten söz edilemez. Tam tersine, öteden beri bazı tarım ürünleri, Anadolu'dan ve Rumeli'den getirilmekte idi⁵⁶. Coğrafi şartların elverişsizliği, adalar halkını geçimlerini, balıkçılık, süngercilik ve gemicilikten kazanmaya itmiştir. Nitekim Sömbeki halkı süngercilikten, Kaşot halkının çoğunluğu ise başka ülkelerde gemicilik yaparak geçimini sağlıyordu⁵⁷. Meis de ise, halkın yarısı süngercilik, kayıkçılık, amelelik ve diğer yarısı da gemicilik ve bir kısmı da Anadolu'da ticaret ve tarım yaparak yaşamını sürdürüyordu. Meis toprağının elverişsizliği ada halkını kaçakçılığa itmiştir. Meis ile Anadolu arasında yoğun bir kaçakçılığın olduğu da bilinmektedir⁵⁸. Gerçekte kaçakçılık olayı diğer adalar için de söz konusu idi. Nitekim, II. Bayezid Ayasuluk ve Balat'ı ele geçirdikten sonra, Midilli, Sakız, Rodos, Limni vesair adalara tahıl gönderilmesini yasaklamıştı⁵⁹.

Ekonomik durum hakkındaki bu genel bilgilerden sonra tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi üzerinde durmak yerinde olacaktır. Doğu Ege Adalarında tarım çok çeşitlilik göstermektedir. Örnek vermek gerekir ise, Rodos'ta bağçevanlık; İstanköy'de bağcılık; Sakız 'da bağcılık ve gemicilik ; Kalimnoz, Leryoz, Herkit ve Sömbeki de süngercilik ; Midilli'de zeytincilik ; Limni'de çiftçilik ve çobanlık yapılmaktadır.

Doğu Ege Adalarının en önemli tarım merkezlerinden biri olan Rodos'taki 318.948 dönüm araziden yaklaşık 290.000 dönümü tarıma elverişli idi. Bu arazinin büyük bir bölümü bağ, bağçe ve bostandan oluşmaktadır⁶⁰. Rodos'ta her türlü sebze ve meyve yetişirse de, ancak üretim ada ihtiyacı kadardır. Adada, sebze ve meyveden 1.500.000, yılda 17.000 kantar üretilen soğandan da 470.000

⁵⁶ Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devirlerinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleteri*, XIV / 55, 319 vd.

⁵⁷ *Salname*, 1310, 225, 257.

⁵⁸ *Salname*, 1311, 266 ; Tansel, *Mektuplar*, IV, 450.

⁵⁹ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, (çev. O.Ş. Gökyay), Ankara, 1986, 82.

⁶⁰ *Salname*, , 1310, 225.

ile 500.000 kuruşluk gelir elde edilmekte idi. Zeytin ağaçlarından elde edilen, 1.000.000 kıyye⁶¹ ham zeytinden de 400.000 kıyyeye yakın yağ çıkarılıyordu. Bunun dışında, çeşitli üzüm türleri de yetiştirilmekte ise de en tanınmışları, razakı ile çekirdeksiz ve şaraplık üzümdü. Bilindiği gibi Rodos, şarabı ve Apollon heykeli ile ünlüdür. Rodos'a bağlı adalar içinde İstanköy, tarımda birinci durumdadır. Vilayetin bahçesi olarak adlandırılan adada, yılda 15.000 kantar kuru üzüm, 1.500.000 kıyye de taze üzüm üretimi yapılmakta idi⁶².

Bu rakamlara karşın, tarım adanın büyüklüğü ve verimliliği ile orantılı değildir. Ada halkının fakırlığı de bundan kaynaklanıyordu. Namık Kemal Mutasarrıflığı döneminde (1884 - 1887), bu konu ile de ilgilenmiştir. Valiliğe gönderdiği bir yazıda, hayvanların tarım arazilerine verdiği zarardan söz etmekte ve tarımın geliştirilmesi için bir komisyon kurulması gerektiği üzerinde durmaktadır⁶³.

Sakız Adası'ndaki tarıma bakılacak olursa, limon ve portakal üretiminin yanı sıra sakız da üretildiği görülmektedir. Geçen yüzyılın sonlarına doğru, limon ve portakal bahçelerinin 24'ü ova 365'i de bağ köylerinde bulunmakta idi. Geri kalan 822 bahçe de kasabada idi⁶⁴.

Bu ürünlerden önceleri yılda 200.000 lira gelir elde edilirken, "Filoksara"⁶⁵ hastalığından dolayı bu gelir büyük ölçüde azalmıştı.⁶⁶ Üründeki azalış, Ahenk Gazetesi'ne göre 1/4 oranındadır. Bu gazeteden öğrendiğimiz göre, daha önceden birkaç yüz sandık ürün ihraç edilirken, son yıllarda 35.000 sandığa kadar düşmüştür. Bu nedenle Hükümet, Avrupalı uzmanlardan görüşlerini bildirmelerini istemiştir. Uzmanların önerileri, hastalıklı ağaçların kesilip,

⁶¹ 1 kıyye = 1280 gramdır. Bkz ; Robert Mantran, İstanbul dans la seconde Moitié du XVIIe siècle, Paris, 1962.

⁶² *Salname*, 1310, 227 ; 1311, 151 - 153.

⁶³ Tansel, *Mektuplar*, IV, 152.

⁶⁴ *Salname*, 1303, 87.

⁶⁵ Bu konu için bkz ; *Filoksara Kanunu*, İstanbul, 1327 ; Agop Zakaryan, *Filoksara*, İzmir, 1313.

⁶⁶ *Salname*, 1310, 228.

yeni ağaçlar dikilmesi yolundadır. Ancak dikim yapılmadan önce arazi kimyevi gübre ile ıslah edilmeli ve bir iki yıl nadasa bırakıldıktan sonra ağaç dikilmelidir⁶⁷. Gerçekte bu durum diğer adalar için de söz konusu idi. Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti tarafından hükümete gönderilen bir yazıda, adalarda yeniden ağaç yetiştirmek için iki bin lira kadar parava ihtiyacı olduğu belirtilerek gereğinin yapılması istenmekteydi⁶⁸.

Kaplıcaları ile tanınan Midilli de ise, ençok zeytin ve üzüm yetiştirilmektedir. Ada dağlık ve taşlık olduğundan tahıl üretimi, ihtiyacın ancak yarısını karşılayabilmekte idi. 1303 / 1885 yılına ait vilayet salnamesinde ⁶⁹ yıllık 45.161.290 kilogram zeytin, 11.612.550 kilogram zeytinyağı, 3.977.760 kilogram da palamut elde edildiğinden söz edilmektedir. Ayrıca 3.977.650 kilogram üzüm ve 1.156.100 kilogram da incir üretilmekte idi. Tahıl ürünlerinden buğday ve arpa üzümünden sora ikinci sırada yer alıyordu. Yine basından öğrendiğimize göre, 1898-1901 yılları arasında 500-600 dönüm arazide üzüm yetiştirilmiştir⁷⁰.

Midilli bağlarını, adalarda ve Batı Anadolu'da görülen Filoksara'dan korumak için bir takım önlemler alındığı bilinmektedir. Bunun için, önlem olarak, İstanbul ve İzmir gibi filoksaralı bölgelerden adaya taze üzüm ve çubuk getirilmesi yasaklanmıştı⁷¹. Bu tedbirlere rağmen, Kalonya nahiyesindeki çekirdeksiz üzüm bağlarında başka arızalar ortaya çıkmış ve bunlara karşı alınacak önlemler halka öğretilmiştir⁷².

Midilli'deki tarımın geliştirilmesi için, Namık Kemal'in Mutasarrıflığı Dönemi'nde (7 Ocak 1880 - 19 Ekim 1884) bir takım girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Bunun için Ziraat Komisyonu kurularak bir "Talimat" hazırlanmıştır. Talimatta, her köyde bir şube açılması ve bekçi tayin edilmesine yer verilmişti. Buna göre, bir hayvan ekili araziye zarar verirse, yörenin Ziraat Komisyonu zararı tespit edecek parayı ise Hükümet tahsil edecekti⁷³.

67 Ahenk, 22 Mart 1895.

68 Ahenk, "Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti", 30 Kanun-ı Sanî, 1903.

69 Salname 1303, 180-181.

70 Ahenk, 29 Ağustos 1901.

71 Ahenk, 14 Eylül 1313.

72 Ahenk, 14 Ağustos 1901.

73 Tansel, *Mektuplar*, IV, 44-45.

Namık Kemal, tarım alanında bir başka konuya da dikkat çekmiştir. Bu da, zeytin ağaçlarının ekilmesi nedeniyle, merasız-lıktan koyunların Anadolu'ya götürülüp satılmalarıdır. Önceleri koyunlar, zeytinliklerde rahatça dolaşırken, zeytinlik sahiplerinin para istemeye başlamasıyla, zeytin ağaçları gübrelenemediği gibi koyun sayısında da azalma baş göstermiştir⁷⁴. Bu durumu salnamelerden de izlemek mümkündür. Nitekim, Molova Kazası'nda önceleri 73 adet yağhane var iken, bunların sayısı üçe kadar düşmüştür. Midilli'nin diğer kazalarına bakılacak olursa şu tablo ile karşılaşılır ; Pilmarmar'da 39 yağhane, 18 sabunhane ; Yunda'da 7900 dönüm zeytinliğe karşılık 8 yağhane ve 12 sabunhane⁷⁵.

Limni Adası'na gelince, verimli olmasına karşın ıslaha muhtaçtı. Adadaki 400.000 dönüm arazinin ancak yarısında tarım yapılabilirdi, geri kalan arazi ise mera, dağlık ve taşlıktı. Limni'de başlıca buğday, arpa, melez susam ve fasulye üretimi yapılıyordu. Az miktarda olmak üzere de zeytin, badem, çeşitli meyve, Bozbaşa nahiyesinde palamut elde edilmekte idi⁷⁶. Limni Adası'nda bağ varsa da, özen gösterilmediğinden ürün istenilen düzeyde değildi. Bunun için dışarıdan bağ çubukları getirildiyse de, üreticinin bilgisizliğinden iyi sonuç alınmamıştır⁷⁷.

Bozcaada Kazası'nın da 22.586 dönüm arazinin ancak 700 dönümü bağ idi. Ada halkı üzümün dışında başka bir ürüne önem vermediğinden, ekimi ve dikimi yapılan diğer ürünler ihtiyaca yetecek kadardı. Tarla ve bahçelerde, başta buğday olmak üzere arpa, çavdar, mısır, burçak, nohut, anason ve soğan üretimi yapılmaktadır⁷⁸. Bozcaada bağların ortaya çıkan bir hastalıktan dolayı, yılda 50.000 yük olan üzüm 20.000 yüke kadar düşmüştü⁷⁹. Bağlardaki hastalığın iyileştirilmesi için, Urla, Seferihisar, Çeşme ve Karaburun Ziraat Muallimliğine tayin edilen Karabet Efendi ile Karşıyaka Ser Bağcıvanı Mehmet Çavuş, adaya gönderilmişti⁸⁰.

⁷⁴ Tansel, *Mektuplar*, IV, 45.

⁷⁵ *Salname*, 1303, 171, 177, 192 ; 1311, 286-287, 291-292.

⁷⁶ *Salname*, 1311, 244.

⁷⁷ *Salname*, 1303, 236-238

⁷⁸ *Salname*, 1311, 296.

⁷⁹ *Hizmet*, 5 Teşrin-i Sani, 1892.

⁸⁰ *Ahenk*, 18 Mart 1902 / 5 Mart 1316.

Bozcaada'dan daha büyük olmasına karşın, kasaba ve altı köyden oluşan İmroz' (Gökçe Ada) da, 1519 yılında yapılan bir yazıma göre, buğday, arpa, böğrülce, zeytin üretilmekte, şıra yapılmakta, koyun ve domuz beslenmekteydi. Ayrıca, ada halkından gümrük, ağıl, ağnam, cizye, ispençe, bive, bad-ı hava ve öşür vergileri alınmakta idi. Halk bu vergileri ödediği takdirde, "kürekçiden, bennadan ve ce rahordan ve bütün avarız -ı divaniyeden" bağışık tutulurdu⁸¹.

Bu ürünlerin, XIX yüzyılda da üretildiği salnamelerden öğrenilmektedir. 1311/1893 yılına ait vilayet salnamesinden adada, buğday, arpa, susam, zeytin, palamut, kök boya, pamuk ve sebze üretiminden söz edilmektedir⁸². Vilayeti'n tarımı hakkındaki bu genel bilgilerden sonra, sakız üretimi üzerinde de durmak gerekir.

Adaya verilen "Sakız" adı, üretilen sakızdan ileri gelmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, 25 olarak belirtilen⁸³ "Mastika Köyleri"nin XIX. yüzyılda sayıları 22 idi. XVII. yüzyılın ortalarında Türkiye'ye gelen Thevenot da bu köyleri 22 olarak belirtmekte ve sakız üretimi hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Buna göre, sakız üretimi yapılan mastika köyleri, adanın Kalimassia (Calimacha) bölgesinde bulunuyordu. Üzüm kütükleri gibi yerde uzanan bu ağaçlar, Ağustos ve Eylül aylarında delinirdi. Deliklerden akan sakız, levhalar halinde dondurulur ve güneşte kurutulduktan sonra da elekten geçirilirdi⁸⁴. Thevenot'un verdiği bilgilere göre, adadaki 22 köyde, 100.000 sakız ağacı vardı. Sakız Adası'nda, hükümdar için her yıl 3.000 sandık yani 27.000 okka sakız vergi olarak toplanırdı. Her ağacın kapasitesi, tahminen bilinmekte ve üreticiler sahip oldukları ağaç sayısına göre vergi ödemekteydiler. Vergiden sonra elde kalan sakızı da ancak gümrükçüye satabilirlerdi. Çünkü sakızın bu ada dışında satılması yasaktı ve bu durum sıkı denetim altına alınmıştı⁸⁵.

⁸¹ Cengiz Orhonlu, "Gökçe Ada (İmroz)", *Türk Kültürü*, X/112, (Şubat 1972), 226.

⁸² *Salname*, 1311, 298.

⁸³ J. H. Mordtmann, "Sakız", *İslam Ansiklopedisi*, X, 97.

⁸⁴ Jean Thevenot, *L'Empire du Grand Turc*, Calmann - Lewy 1965, 256-261, Bu eserin çevirisi için bkz ; *Jean Thevenot 1655-1656'da Türkiye*, (çev. Nuray Yıldız), İstanbul, 1978, 222-223.

⁸⁵ Thevenot, 261 ; Yıldız, 223. Tournefort da, üretilen sakızın büyük bir bölümünün aray için ayrıldığını belirtmektedir. Tournefort, a.g.e., II, 71.

Sakız Üretimi, geçen yüzyılın sonunda, bağçede 5 kıyye iken XX. yüzyılın başında üretim 1/3 oranına düşmüştü. Bu duruma şiddetli esen poyrazın yolaçtığı sanılmakta ve ürünün % 30 eksik olacağı tahmin edilmekte idi⁸⁶.

Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ni oluşturan adalar Rodos, Sakız, İstanköy ve kısmen de Limni dışında, tarıma pek elverişli olmadığından, hayvancılık oldukça gelişmişti. XIX. yüzyılın sonunda Vilayetteki meralar 13.695 dönümdü. Bu meralardan 15-20 kadarı boş adalardan oluşuyordu. Mera olarak kullanılan adaların bir kısmı devlet tarafından ihaleye çıkarılmakta ve bir bölümü de sahipleri tarafından kullanılmakta idi⁸⁷.

Adalardaki durumu inceleyecek olursak şu tablo ortaya çıkmaktadır ; Geçimini tarım ve süngercilikten sağlayan Rodos'ta 48 adet mera vardır. Sömbeki adasından 3.000 keçi, 1.200 koyun, 1.500 domuz olduğu tahmin edilmektedir. Buraya bağlı İlyaki adasında da 1.500 keçi, 500 koyun, 150 merkep bulunuyordu⁸⁸. Kaşot'ta 4.000 kadar koyun olup, evlerde de Malta ve Mısır keçileri besleniyordu. Bu keçilerden günde üç kilo kadar süt alındığı gibi, bir batinada üç bazanda beş yavrusu oluyordu. İstanköy Adası'nda ise, ; 10.558 keçi ve 10.029 koyun, İncirli'de 1.286 keçi ve 109 koyun, Kara Ada'da 380 adet keçi beslenmekte idi⁸⁹.

Sakız'ın Kardamila Nahiyesi'nde, 489 ahır buraya bağlı koyun Adası'nda 16 ahır ; Kalamoti Nahiyesi'nde 2397, Voliso Nahiyesi'nde ise 205 ahır vardı. Leryoz'a bağlı Fimine Adası'nda 300 koyun ve keçi ;Karyot Kazası'nda 12.000 keçi, 1.000 koyun, 400 kara sığır, 500 domuz, 20 katır, 100 merkep olduğu tahmin edilmekteydi. İpsara Adası'nda ise, 3.408 koyun ve keçi, 150 inek ve öküz, 24 beygir

⁸⁶ Ahenk, "Sakız'dan Yazılıyor", 28 Eylül 1319.

⁸⁷ Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi, 1303, 211.

⁸⁸ Salname, 1311, 107; 1303, 114-116.

⁸⁹ Salname, 1303, 115 ; 1311, 258, 278 ; 1311 / 1893 yılına ait vilayet salnamesinde, burada çobanlara ait bir ev ile su sarnıcı ve damdan başka birşey olmadığı belirtilmektedir. Salname, 1311, 255.

ve katır, 48 merkep ; Kalimnoz'da 60 katır, 9.300 keçi, 5.000'e yakın koyun ve 500 kadar da domuz bulunduğu bilinmektedir⁹⁰. Bundan başka, gezginlerin verdiği bilgilere göre, Sakız'da keklük de besleniyordu. Tournefort, Vessa ve Elada köylerinde yetiştirilen keklüklerin koyun gibi çobana verildiğinden bahsetmektedir⁹¹.

Midilli'deki hayvancılık da, koyun, keçi, katır, merkep, kısırak ve beygire dayanmakta idi. Ayrıca "Midilli" adı verilen küçük bir cins at, inek, tavuk, hindi ve ördek beslenmekte, yabancı olarak kunduz, tavşan, tilki ve sansar bulunuyordu. Adanın Sığrı Limanı yakınındaki bir kaç küçük ada, devlet tarafından otlakiye olarak kullanılmak üzere ihaleye verilmekteydi⁹². Molova Kazası'na bağlı me-ralarda 45.000'e yakın koyun, 13.000'e yakın da keçi otlatılmakta idi. Bunlardan elde edilen lor ve peynir İstanbul'a kadar gönderiliyordu. Özellikle Çömlek Köyü'nün peynirleri meşhurdur. Bundan başka, karasığır, ester, beygir ve merkep de ada üzerinde yaşayan ve beslenen hayvanlar arasında sayılabilir. Adanın ismi ile anılan Midilli atları, geçen yüzyılda oldukça azalmıştı. Buna da neden, bu atlar için harcanan para ve emeğin karşılığın alınmamasıdır⁹³.

Halkının geçimini çobanlıktan kazandığı Limni'de Bozbaba Nahiyesi ile birlikte, 56.784 koyun, 7.925 keçi, 3.489 domuz, 400 kara sığır, 1.180 merkep, 500 beygir ve 200 de katır vardı. Daha sonra bunların sayısında azalma gözlenmektedir. Nitekim, 1311/ 1893 yılı salnamesinde, 40.000 koyun, 4.000 keçi, 4.500 kara sığır, 345 beygir, 650 kısırak, 400'e yakın katır, 1.500 kadar da merkep olduğu görülmektedir⁹⁴. Ahenk Gazetesi'nde yer alan bir habere göre, son zamanlarda ilki ve Kule köylerindeki evcil hayvanlarda çiçek hastalığı görülmüştür. Bu konuda inceleme yapmak üzere, Aydın Vilayeti Baytar Müfettişi Said Bey adaya gönderilmişti⁹⁵.

⁹⁰ *Salname*, 1303, 85-88, 122, 140, 142.

⁹¹ Tournefort, a.g.e., II, 76. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Sakız'ı ziyaret eden Bruyn da, bu köylerde keklük yetiştirildiğini belirtmektedir. Bruyn, *Voyage au Levant*, Paris, 1770, I, 236.

⁹² *Salname*, 1303, 181.

⁹³ *Salname*, 1311, 288-290.

⁹⁴ *Salname*, 1303, 237 ; .311, 245.

⁹⁵ Ahenk, 1 Teşrin-i Evvel, 1318.

Sonuç olarak, Vilayeti oluşturan adalarda en çok koyun ve keçi beslenmekteydi. Midilli'nin koyun ve keçileri gibi atları da önceki yıllara kıyasla azalmıştır. Geyik ve karaca cinsi av hayvanları da Rodos ve Midilli'de az görülüyordu. Bunun dışında adalarda, yabancı olarak, tilki, sansar ve kunduz bulunuyordu⁹⁶.

Cizair-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ni oluşturan adalar arasında yoğun bir ticaretin varlığı bilinmektedir. Bu ticaret yalnızca adalarla sınırlı kalmamış Anadolu, Avrupa ve hatta Amerika ile de alış-veriş yapılmıştır. Gerçekte, adalar arasında düzenli bir ağından söz etmek doğru olmasa gerekir. Marsilya, Ceneviz, Venedik, İstanbul ve Mısır arasında gidip gelmekte olan yelkenliler, seyrek olarak adalar uğruyordu. Ancak, 1870'lere doğru Yunanistan ve adalar ile İstanbul arasında az çok düzenli bir ulaşım sistemi kurulabilmiştir. Bunun içinde ticaret gemileri önemli bir yere sahipti⁹⁷.

Doğu Ege Adaları'nın dış ticareti iç ticaretten daha çok, hatta küçük adalarda hemen tüm ticaret dış ticaretten ibarettir. Adaların dış ticaret ürünleri zeytin limon, üzüm, portakal ve süngerden oluşmaktadır. Geçen yüzyılın sonlarında, adalardan yapılan ihracat 16.500.000 kuruş, ithalat ise, 37.000.000 kuruş olup, bunun 12.000.000 kuruşu Sakız'a ; 11.000.000'u Rodos'a ; 9.000.000'u da Midilli'ye geri kalan beş milyonu da Limni'ye aitti⁹⁸. Adaların herbirinin, Avrupa ve diğer bölgelerle doğrudan bağlantısı vardı. Vilayetin en önemli ticaret ve sanayi merkezi Midilli'dir. Vilayetteki ticareti geliştirmek için Ziraat Bankası'na benzer, 300.000 lira sermayeli "Midilli" bankası ile, Sakız'da ticari işlemlerle uğraşan imtiyazlı bir sigorta da bulunuyordu. Ayrıca, İstanköy, Rodos, Sakız ve Midilli'de yeni birer liman inşa edilmişti⁹⁹.

96 Salname, 1310, 232.

97 Emile Y. Kolodny, *La Population des îles de la Grece*, Aix - En- Provence, 1974, I, 107-108.

98 *Cezair-i Bahr-i Sefid Salnamesi*, 1310, 238.

99 *Salname*, 1310, 240

Osmanlılardan önce korsan yatağı durumunda olan Rodos, Kanuni Dönemi'nde (1520-1566) özel bir yönetim ile refaha ulaşmış ve doğu -batı ticaretinde transit merkez olmaya başlamıştır¹⁰⁰. XIX. yüzyılda ise, konumuyla orantılı bir ticaret görülmemektedir. Namık Kemal, Nafia Nazırı'na (Bayındırlık Bakanı) gönderdiği bir mektupta bu konuya değinmiş ve çözüm olarak da serbest liman yapılmasını önermişti¹⁰¹. Ne yazık ki, bu önerisi de diğerleri gibi dikkate alınmamıştır.

Sömbeki Adası'nın taşlık oluşu, halkını temel ihtiyaç maddelerinde dışa bağımlı kılmıştır. Kazanın ithalatı, manifatura, kahve, şeker, yiyecek ve yakacak maddelerinden; ihracatı ise, büyük oran da sünger ve az miktarda ahtopottan oluşuyordu. Kaşot'taki durum da buradan pek farklı değildi. Ada halkının zorunlu ihtiyaç maddelerinin çoğu İzmir'den, sebze ve meyve ise, Rodos ve İstanköy'den gelmekte idi¹⁰².

Doğu Ege Adaları'nın en büyüklerinden olan İstanköy'ün dış satımı tarım ürünlerine dayanıyordu. Adadan, geçen yüzyılın sonuna doğru, Trisyeste'ye, 15.000 kantar kuru üzüm, ve 1.500.000 kıyye yaş üzüm, İskenderiye'ye bir milyonun üzerinde kavun ve karpuz ihraç ediliyordu. İhracaat yapılan yerler arasında Girit ve İstanbul ve bulunuyordu. Ayrıca istenildiğinde, Girit'e buğday ve arpa gönderilmekteydi. İstanköy'e bağlı İncirli Adası'nda elde edilen 5.000 kile badem ve 1.400 kantar palamut İstanbul'a, İzmir ve Triyeste'ye kadar gönderiliyordu. Bundan başka, İstanbul ve Kuşadası'na 50.000 limon ve 200.000 adet portakal ihraç edilmekteydi¹⁰³.

Sakız Adası'nın portakaldan sonra en önemli ihraç ürününü sakız oluşturuyordu. Bundan yılda, yaklaşık olarak, 300.000 lira elde edilirken, bu gelir daha sonra azalmıştır¹⁰⁴. Buna karşın, Sakız'daki ticaret rihimının yapımından sonra daha da artarak yüzyılın sonlarında, 11000 liralık fazla gerçekleşmişti. Ancak, bu durum

¹⁰⁰ Michele Nicolas, "Une Communaute.....", *Turcica*, VII, 60.

¹⁰¹ Tansel, *Mektuplar*, IV, 140-141.

¹⁰² *Salname*, 1311, 252, 259.

¹⁰³ *Salname*, 1303, 114.

¹⁰⁴ *Salname*, 1311, 188.

fazla sürmeyecektir. Liman şirketinin koyduğu ağır vergilerden dolayı, mal alımı ve satımı yavaşlamıştır. Basından halkın Sakız'a iki saat uzaklıktaki Langada Limanı'nın tekrar açılmasını beklediği öğrenilmektedir¹⁰⁵.

Sakız'ın kazalarından biri olan Leryoz'un en önemli ihraç ürününü sünger oluşturuyordu. Dış alımı ise, un, şeker, kahve, sabun, gaz, manifatura ile attariyeden ibaretti. Karyot halkının ithalâtı, buğday; ihracatı kuru üzüm, şarap, patates ve kömür olup, bu maddeleri kayıklarla gönderiyorlardı. Geçimini gemicilikten sağlayan İpsara halkının da dış alımı tarım ürünlerine dayanıyordu. İhracatı ise, bal ile bir miktar koyun ve peynirden oluşuyordu¹⁰⁶.

Limni'nin ihracatı ise, buğday, arpa, susam, fasulye, peynir, şarap; ithalâtı, demir, kömür, zeytinyağı, sabun, şeker, kahve ile çeşitli attariye ve maldan ibaret idi. H. 1308/1890 yılında, 172.667 kuruş ihracat ve 1.041.281 kuruş ithalat yapılmıştır¹⁰⁷.

Vilayetin ticaret merkezi olan Midilli'den yılda 31.000.000 kuruşluk mal ve eşya ihraç edilmekte ve buna karşılık da 11.875.000 kuruşluk ithalat yapılmaktaydı. Adanın yıllık geliri de 2.000.000 kuruşun üzerinde idi. İhraç ürünleri arasında zeytinyağı ve sabun başta geliyordu. Osmanlı vilayetlerine ve dışarıya, 203.641 kilogram zeytinyağı, 531.656 kilogram da sabun satılmaktaydı¹⁰⁸.

Midilli'ye bağlı diğer yerlere bakılacak olursa şu tablo çıkmaktadır; Yunda Kazası'nın gümrük geliri, yüzyılın sonuna doğru, 103.638 kuruşa ulaşmıştı. Rüsüm-u sitte¹⁰⁹ ise, 63.973 kuruş olup, adadan 900 kuruşluk ihracat ve 90.000 kuruşluk da ithalat yapıyordu. Adanın ihracatını ahtapot, zeytinyağı, sabun ve sünger oluşturmaktaydı. Molova'nın en önemli dış satım ürünü üzüm olup,

¹⁰⁵ *Ahenk*, 8 Temmuz 1314; *Ahenk*, 11 Kanun-ı Sanî 1315.

¹⁰⁶ *Salname*, 1311, 278, 282, 284.

¹⁰⁷ *Salname*, 1311, 246.

¹⁰⁸ *Salname*, 1303, 182, 281.

¹⁰⁹ Rüsüm-u sitte, ipek, tütün, balık avı, tuz, içki ve puldan alınan vergilerdir. 1881 yılında, Düyün-u Umumiye kurulunca, adı geçen vergileri toplamaya başladı.

yılda üç milyonun üzerinde elde edilen üzümü Sakız ve diğer yerlerden gelen tüccar satın alıyordu. Pilmar'ın geliri, ürünün az olduğu yılda 2.733, çok olduğu yılda 271.257 ve rüsum-u sitte geliri 55.000 kuruştur¹¹⁰.

Doğu Ege Adalarında çeşitli sanayi dalları bulunmakla beraber, ulaşım olanaklarının sınırlı oluşu nedeni ile bunlar yeterince değerlendirilemiyordu. İşbirliği ve sermaye birikiminin olmaması çorap, kilim, halı, yün kuşak, seccade, battaniye ve fanila üretiminin gelişmesine engel oluşturmaktadır. Buna karşın Batnoz'un çorapları, İstanköy'ün halı ve kilimleri, Molova'nın yün kuşakları, Pilmar'ın yün ve alaca bezleri en gelişmiş el sanatlarıdır. Bunların dışında, geçen yüzyılın sonuna doğru Vilayette 1 kereste, 1 kiremit, 2 kükürt, 3 makarna, 15 un ve 28 zeytinyağı olmak üzere toplam 50 fabrika, 615 yeldeğirmeni, 248 yağhane, 9 taş ve tuğla ocağı, 55 de debbağhane olduğu bilinmektedir. Un fabrikalarının en büyüğü Midilli kasabasında olup, günde 25.000 kilogram un üretiliyordu. Bunun Girit'e kadar gönderildiği anlaşılıyor. Bundan başka, makinelerde kullanılmak üzere zeytin küsbesini işleyen iki yağ fabrikası da vardı. Debbağhanelerde yapılan köseleler, başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Avrupa'ya gönderiliyordu. Rodos debbağhanelerinde yılda 28.560 adet olan kösele üretimi Sakız ve Midilli'deki üretiminin yarısı kadardı¹¹¹.

Endüstri hakkındaki bu genel bilgilerden sonra adalardaki duruma bakma gerekir. Rodos'ta, önceleri bir un, bir makarna ve bir de kiremit olmak üzere üç fabrika varken, sonraları bunların sayısı ikiye düşmüştü. Ayrıca 122 yeldeğirmeni, zeytin, portakal ve ceviz ağacından, mahkumlar tarafından yapılan tavla, sigara kutusu, çekmece ve benzeri el sanatları mevcuttu¹¹².

İstanköy Adası'nda, üç debbağhane ve 75 değirmen; İncirli Nahiyesi'nde, devlete ait terk edilmiş bir fabrikadan başka, özel bir kükürt fabrikası da vardı. Sömbeki'de 13'ü harap olmak üzere 16 yeldeğirmenin yanı sıra, 16 beygir gücündeki makineli değirmende saatte 12 kile un öğütülebiliyordu. Bundan başka, halkın ihtiyaçlarını, karşılamak için bakkal, kasab, manifaturacı, terzi, kunduracı mağaza ve dükkanları ile birkaç fırın, 4 demirci, 5 debbağhane ve birkaç da sandal ve kayık tezgahları vardı¹¹³.

¹¹⁰ *Salname*, 1303, 175; 1311, 290-292.

¹¹¹ *Salname*, 1310, 232-233.

¹¹² *Salname*, 1303, 211-213; 1311, 107.

¹¹³ *Salname*, 1303, 115; 1311, 254.

Kaşot Adası'ndaki evlerde fanila, çorap ve kanaviçe dokunmakta ise de, bu üretim ada halkının ihtacına yetecek kadardı. Ada üzerinde 60 kadar yel değirmeni olmakla beraber, dışarıdan un gelmediği için, ancak 5-10 kadarı işletilebilmekteydi. Kerpe'nin yerel sanatı taşçılık, marangozluk ve çiftçilik olup, evlerde çarşaf, gömlek, ehram, sof, ipek ve pamuktan dokumalar yapılıyordu. 1875 yılında, bir Alman tarafından Kerpe dağlarında gümüş, demir ve kurşun madenleri olduğu tesbit edilmişse de buna önem verilip kazı yapılmamıştır¹¹⁴.

Sakız Adası'na bakılacak olursa şu tablo ile karşılaşılır; Kasaba 4 un ve 1 kereste fabrikası, 10 yağhane, 16 debbağhane, 12 nalbant dükkanı, 55 yel değirmeni, Ova köylerinde 25 yel değirmeni, 40 yağhane; Kardamila Nahiyesi'nde 12 yağhane, 23 yel değirmeni; Kalomoti Nahiyesi'ni oluşturan sakız köylerinde ise, 220 yağhane ve 23 değirmen; Voliso Nahiyesi'nde 54 yağhane, 55 yel değirmeni ile bir un fabrikası vardı¹¹⁵. Sakız'daki kösele fabrikası için gerekli olan çam kabuğu Bergama ormanlarından sağlanıyordu¹¹⁶. Sakız Sancağı'na bağlı adaların durumu da şöyle idi; Leryos'da 12 yel değirmeni ve 2 taş ocağı vardı. Ayrıca, topraktan testi ve tuğla yapıyordu. Batnoz Adası'nda da kadınlar tarafından yılda 20.000 çift çorap örülmekteydi. Kalimnoz'da çorap, fanila, seccade ve halı dokunmaktaysa da, üretim dışarıya gönderilecek kadar değildi. 1305/1887 yılında yapılan bir istatistiğe göre İpsara Adası'nda 4 yel değirmeni, 3-5 kadar dükkan ve mağaza bulunduğu, çorap, fanila ve ehram dokunduğu anlaşılmıştır¹¹⁷.

Vilayetin ticaret merkezi olan Midilli'de buna bağlı olarak sanayi de oldukça gelişmişti. Adada 24 zeytinyağı ve un fabrikası, 106 un ve yağ mengenesi, 130 değirmen, 15 debbağhane, 45 sabunhane, 167 yağhane, 1900 dükkan bulunuyordu. Ancak bunların sayısında, daha sonraki yıllarda, düşüş olduğu gözlenmektedir. Nitekim, sabunhaneler 36'ya, debbağhaneler de 8'e düşmüştü. Bu azalmanın zeytincilikteki bir takım sorunlara bağlı olduğu sanılmaktadır¹¹⁸.

114 *Salname*, 1311, 258-259, 263.

115 *Salname*, 1303, 80-88.

116 *Ahenk*, 2 Kanun-ı Sani 1318 / 14 Kanun-ı Sani 1903.

117 *Salname*, 1311, 275-277; 284.

118 *Salname*, 1311, 224.

Sanayii teşvik etmek için bir takım önlemler alındığı da bilinmektedir. Basından öğrenildiğine göre, Avlonya mevki'nde yağ fabrikası kurmak isteyen bir Ermeni, bir defaya mahsus olmak üzere, gerekli araç ve gereci gümrük vergisi ödemedi getirebilecekti. Aynı uygulamanın , daha sonra, Ayasu Nahiyesi'nde fabrika kurmak isteyen başka bir kişi için de yapıldığı bilinmektedir¹¹⁹.

Molova Kazası'nda önceleri, 127 un değirmeni, 73 yağhane ve 5 debbağhane bulunuyorsa da, sonradan 3 yağhane ve 2 debbağhane olduğu görülmektedir. Bu durum da tarımdaki üretim düşüşüne bağlı bir sonuçtur. Kazada ayrıca kilim, alaca ve peşgir dokumaktaysa da, bunlar dışarıya satılacak kadar değildi¹²⁰. Pilmar Kazası'nın sanayisi, sabun, kömür ve dokumadan ibaretti. Burda, 39 yağhane, 18 sabunhane varken salnamelerden sabunhanelerin 15'e, debbağhanelerin de 3'e düştüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca, deniz kenarında, toprak fabrikası da bulunuyordu. Yunda Kazası'nda da 9 sabunhane, 1 debbağhane ve 7 un değirmeni varsa da, bunlar sonra, 1 sabunhane, 11 un değirmeni, 2 un ve 2 zeytin fabrikası ve 32 yağhane olarak görülmektedir¹²¹.

Limni Sancağı, diğer alanlar da olduğu gibi, sanayiden de az nasip almıştır. Limni'de dülger, duvarcı, maragoz ve boyacılık en yaygın uğraş alanları arasında idi. Adada ayrıca beyaz ve kırmızı pamuklu bez ve kilim dokunuyordu. İmroz'da da kilim, battaniye ve yastık yüzü dokunmakta ve az miktarda olmak üzere ipek üretimi yapılmaktaydı¹²².

Son olarak, adalar halkının yaygın olarak uğraştığı süngerçilik üzerinde duracağız. Genellikle, Akdeniz ile Bahama kıyılarında yapılan sünger avcılığı, tarıma pek elverişli olmayan Güney Sporat Adaları halkının en büyük gelir kaynağını oluşturmaktadır. Geçimini sünger avcılığından sağlayan adalar, Meis, Rodos, Herkit, Sömbeki, Kalimnoz ve Yunda'dır. Bunların içinde de Sömbeki başta geliyordu. Salnamelere göre, adadaki 365 kavıktan 265 'i sünger kayığı olup bunların 50'si makinalı, 30'u bu kayıkların "kumpanyalarını nakleden" depozito kayıkları, 36'sı dalgıç, 106'sı tarak ve 41'i de zıbkın kayıklarından oluşuyordu¹²³.

119 *Ahenk*, 12 Haziran 1318 / 25 Haziran 1902.

120 *Salname*, 1303, 161 ; 1311, 287-288.

121 *Salname*, 1303, 238, 252 ; 1311, 298.

122 *Salname*, 1303, 238 ; 252, 1311, 298.

123 *Salname*, 1310, 234-236 ; 1311, 311-312, 252, 309.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, sünger avcılığı dört gruba ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, makina kullanılarak ve 10-36 kulaca inilerek yapılanıdır. Makina ile sünger avlayanlar, Mayıs ayından Ekim sonuna kadar Suriye, Mısır, Bingazi, Trablusgarp ve Tunus kıyılarında avlanır, Girit ve Anadolu kıyılarında kışı geçirirlerdi. İkinci sınıf, dalgıçlardan oluşmakta idi. Bunlar da Mayıs başından Eylül sonuna kadar avlanırlar, en çok 30 kulaç derinliğe kadar kadar inip, orada 5-10 saniye kalabiliyorlardı. Üçüncü sınıfı oluşturan zıbkıncılar yaz ve kış her mevsim sünger çıkarırlardı. Dördüncü sınıftakiler, "tarak" adı verilen balık ağına benzer ağlarla denizi tarayarak avlanmaktaydılar¹²⁴.

Rodos Adası süngerden, yılda 11.000 lira gelir elde etmekte iken, makinalı sünger kayıkları ile avlanmak yasaklanınca bu gelirden azalma olmuştu. Avlanmak için dışarıya giden süngercilerden "rûsum-u saydiye" alınmakta idi¹²⁵. Basına yansıyan haberlere göre, bu vergi dönüşlerinde de istenmeye başlamıştı. Rûsumat Emani'ten İzmir Rûsumat Nezaretine gönderilen bir yazıda, sünger ve diğer eşyaya değerince flat verilmesi konusuna dikkat edilmesinin Kalimnoz, Sömbeki, Herkit vesair Rûsumat dairelerine bildirilmesi emrediliyordu¹²⁶. Bu haberden de, flat tespitinde bir takım usulsüzlükler olduğu anlaşılmaktadır.

Cezair - i Bahr-ı Sefid Vilayeti'nde makina ile sünger avcılığı "balık folluklarına ve sünger tarlalarına" zarar verdiği gerekçesi ile yasaklanmıştı. Namık Kemal'in verdiği bilgilere göre, "supiray" adı verilen nefer borularına sahip olmayan dalgıçlar "bu makinalar sünger tohumlarını tahrip ediyor" söylentisini çıkararak, bunları yasaklatmayı başarmışlardı. Bunun üzerine, makina ile avlanan Yunanistan ve Girit kıyılarında avlanmak için tezkere almaya başlamışlardı. Trablusgarp ve Bingazi'de ise, nefes borularına makina denilemez gerekçesi ile sağa uyulmuyordu. Böylece, süngerden elde

¹²⁴ *Salname*, 1310, 235-236; 1311, 311-312.

¹²⁵ Tansel, III, 421; *Salname*, 1310, 237; 1311, 321.

¹²⁶ *Hizmet*, 22 Haziran 1890; *Ahenk*, 23 Mart 1901.

edilen gelir azaldığı gibi, tezkere resminden de mahrum kalınmakta idi. Bundan, yalnızca Rodos'un kaybı 2.000 lirayı buluyordu¹²⁷. Hizmet Gazetesi'nde çıkan bir yazıda, makinaların yasaklanması üzerine tüccarın dışarıya gideceğine ve makina ile avlananların sıkıntıya düşeceğine yer verilmiş, makina kullanımı ile ortaya çıkan zararların, Yunan adaları ile görüşmelerle giderilmesi önerilmiştir¹²⁸. Bu görüşler ve süngercilerin baskısı sonucunda yasağın kaldırıldığı bilinmektedir.

127 Tansel, *Mektuplar*, III, 421 ; IV, 138.

128 "Süngercilik Bahsi", *Hizmet*, 13 Teşrin-i Evvel 1893.